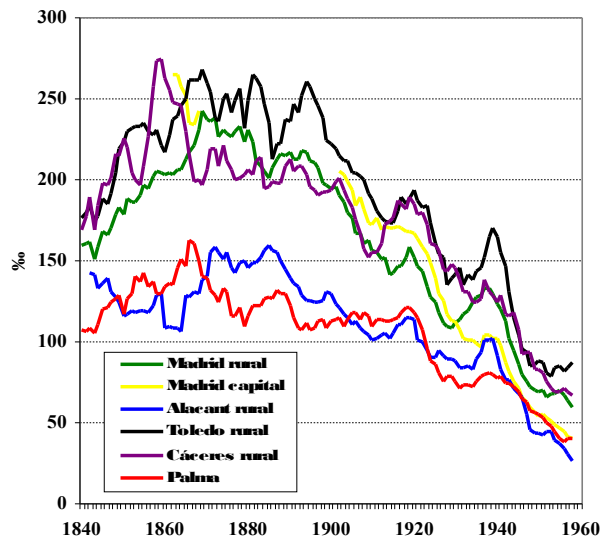
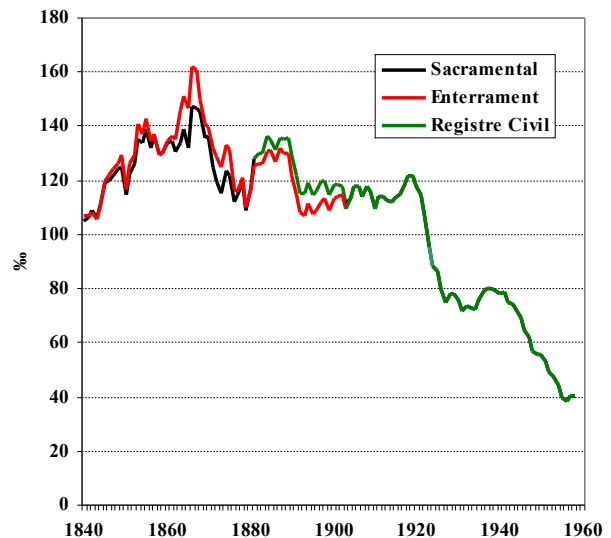

Gràfic 1: Mortalitat infantil en diferents localitzacions peninsulars, 1840-1960. Mitjanes mòbils quinquennals.

Gràfic 2: Mortalitat infantil a Palma, 1840-1960. Mitjanes mòbils quinquennals.

Palma, un model capdavanter de transició demogràfica a cavall dels segles XIX i XX

La tesi doctoral de Joana Maria Pujadas Mora, defensada a la UIB i que ha obtingut la menció de Doctorat Europeu, ha caracteritzat el procés de transició de la mortalitat infantil i juvenil de la ciutat entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX. La investigació confirma que el comportament demogràfic de Palma i de les Illes Balears en el seu conjunt era el més avançat de l'Estat espanyol

Palma. Abril de 2010

Entre la segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX, les Illes Balears visqueren el seu particular procés de transició demogràfica. L'exhauriment del model demogràfic d'Antic Règim, caracteritzat per una elevada natalitat i una elevada mortalitat, donà pas al nou règim en el qual aquests índexs coincideixen a ser baixos. Els especialistes en la matèria han qualificat aquest canvi com a singular i capdavanter en relació amb la resta de províncies de l'Estat, fins al punt que l'han qualificat de model demogràfic avançat pel fet que els nivells de mortalitat foren sempre inferiors als de la resta d'Espanya. De fet, les Illes Balears varen gaudir en aquest període de l'esperança de vida en néixer més elevada de tot l'Estat i ja aleshores eren considerades una província sanitàriament avançada.

L'anàlisi del procés de transició de la mortalitat infantil i juvenil de la ciutat de Palma per aprofundir en el coneixement del model demogràfic balear ha estat l'objectiu principal de la tesi doctoral *L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la ciutat de Palma (Mallorca, 1838-1960)*, defensada a la Universitat de les Illes Balears per Joana Maria Pujadas Mora i dirigida per la doctora Isabel Moll Blanes (UIB) i el doctor Diego Ramiro Fariñas (CSIC). Per tal d'establir les característiques que defineixen el model demogràfic, la investigadora n'ha fixat la cronologia d'inici i final, ha establert el patró estructural i epidemiològic que el defineix, n'ha assenyalat les causes i ha caracteritzat la sobremortalitat urbana a partir de la influència de la institució benèfica de la Inclusa.

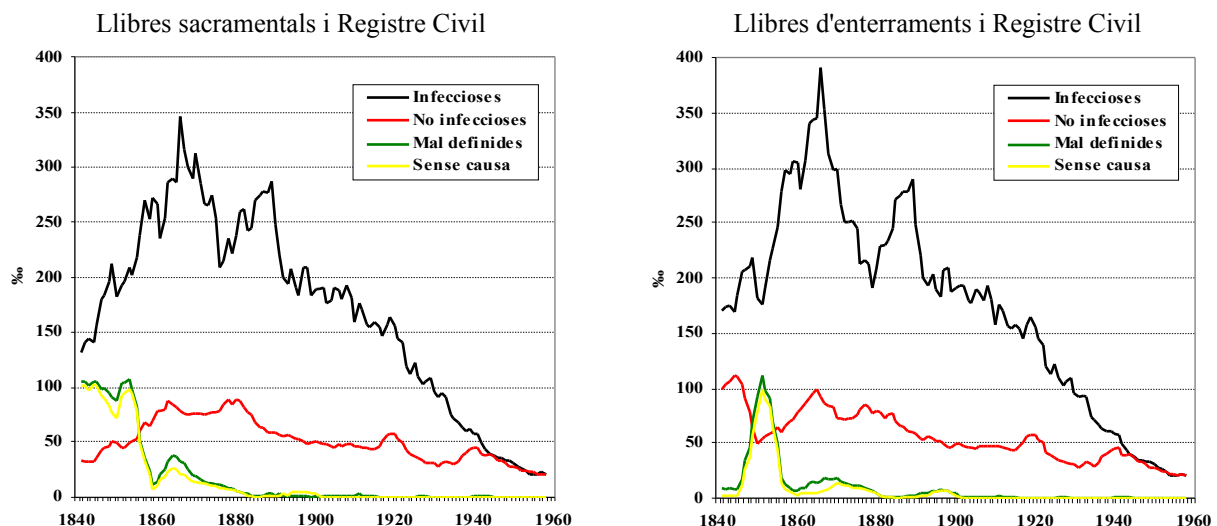
Divulgació de la recerca – Universitat de les Illes Balears

Per dur a terme part d'aquests objectius ha realitzat un buidatge sistemàtic de llibres sacramentals, llibres d'enterraments, registre civil, censos... Fruit d'aquest treball, Pujadas ha establert l'evolució de la mortalitat en la infància (entre 0 i 9 anys) a Palma entre 1838 i 1960. Així mateix, ha treballat els diferents índexs demogràfics que són usats a llarg termini com a indicadors de la qualitat de vida d'una població, ja que permeten mesurar numèricament el progrés o millora de la salut a través de la seva evolució.

Un procés d'alts i baixos

La investigació ha permès determinar que aquest procés va estar marcat per la successió de fases d'avenç i retrocés fins a completar la transició demogràfica. Entre els anys 50 i 70 del segle XIX la investigadora ha detectat un empitjorament progressiu d'aquesta mortalitat, que passà de valors del 250‰ el 1840 al màxim de 450‰ el 1865. Aquesta fase es veié compensada per un període de bonança demogràfica i reducció de la mortalitat entre 1870 i els anys centrals de la dècada de 1880, quan s'arribà a fixar el nivell per davall del 300‰. A partir de la darrera dècada del segle XIX la mortalitat en la infància entrà en un cicle recessiu que anà adquirint intensitat, si bé la consolidació definitiva no es produí fins la dècada dels anys vint del segle XX. Aquest procés tan sols es va veure frenat i alentit pels efectes de la pandèmia de grip de 1918-1921 i per la Guerra Civil (1936-1939). Així, la mortalitat en la infància perdé pes en el conjunt del total de les defuncions a Palma, des del 40% que significaven a mitjan segle XIX fins al 10% de 1960.

L'estructura de la mortalitat per sexes a la ciutat de Palma mostrà un major desavantatge per al sexe masculí, tot i l'avantatge inicial en el naixement, que anava disminuint a mesura que l'edat augmentava per qüestions com per exemple la diferenciació per gènere, entre d'altres. Si ens centram en l'estacionalitat de la mortalitat, trobam que va estar marcada per un màxim a l'època estival que pogué arribar a suposar fins al 30% de la mitjana anual de defuncions, i un de menor intensitat a l'hivern. El primer d'aquests màxims va tenir més importància en la mortalitat juvenil primerenca (entre 1 i 4 anys) que en la mortalitat infantil.

Gràfic 3: Mortalitat en la infància per tipus de causa de mort a Palma, 1840 – 1960. Mitjanes mòbils quinquennals.

El patró epidemiològic de Palma va estar dominat per les causes infeccioses fins a 1940. En aquesta dècada els valors convergiren amb els de les causes no infeccioses. Les malalties infeccioses de transmissió aèria varen tenir el paper predominant en el descens de la mortalitat, seguides per les malalties transmeses per l'aigua i els aliments. Aquestes darreres, però, es varen

Divulgació de la recerca – Universitat de les Illes Balears

veure superades per les malalties infeccioses transmeses per altres vies. La disminució flagrant de la mortalitat infecciosa s'ha d'entendre dins el procés de la lluita contra les malalties evitables, expressió fruit de la teoria dels gèrmens que es dirigí des de la medicina social. Així la lluita contra les principals amenaces epidèmiques de la centúria del vuit-cents, còlera i febre groga, serví de poderós motor de la higiene pública i de la medicina social, bàsicament a càrrec de l'Estat. Per exemple, gran part de la desaparició del còlera es degué a la creació o remodelació de tota una sèrie de serveis públics, talment com el sistema d'abastament d'aigua o el clavegueram.

L'higienisme i la modificació de l'entorn

Així doncs, les causes d'aquest descens de la mortalitat en la infància es poden cercar en el discurs mèdic, tractat com una opinió docta dins el moviment higienista, que considerava la influència de l'entorn ambiental i del medi social en el desenvolupament de les malalties. Metges com Enric Fajarnés Tur (1858-1934), Emili Darder Cànoves (1895-1937) o Bernat Riera Alemany (1874-1926) foren algunes de les figures capdavanteres d'aquest moviment que denunciava la situació sanitària amb el propòsit de modificar la conducta individual o l'entorn. Els seus plantejaments se centraren especialment en la protecció de la infància i en la necessitat d'emprendre canvis en el medi ambient per millorar les condicions de vida de la població.

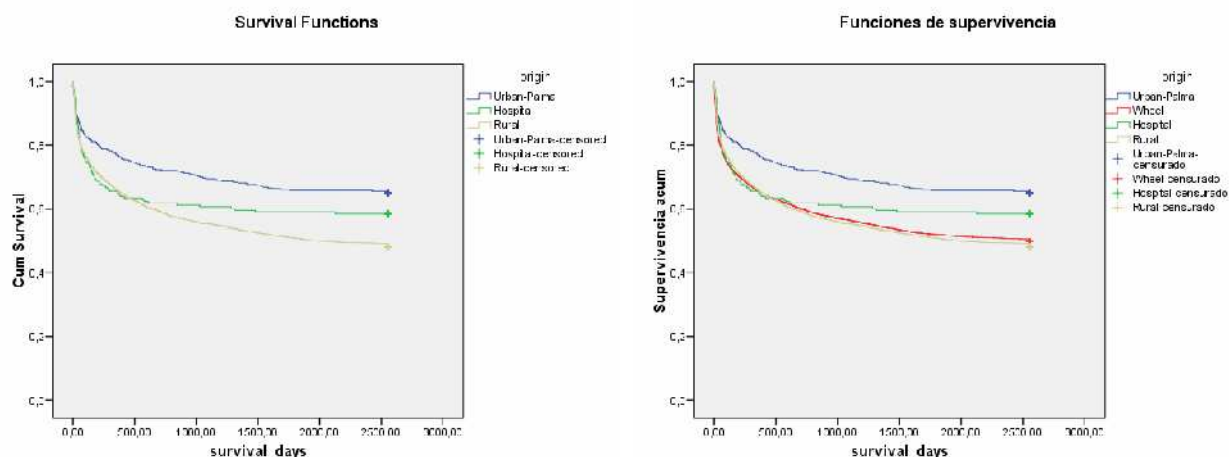
Ara bé, la darrera responsabilitat envers l'entorn corresponia a l'Administració pública. La modificació de la conducta individual per reduir la mortalitat infantil es dugué a terme a través de l'educació sanitària amb les anomenades campanyes puericultores. Aquestes varen incloure la construcció d'un entramat d'institucions dedicades a la cura de la infància sobretot en termes de nutrició a través del foment de la lactància materna. Pel cas estudiat s'ha de parlar de la Sociedad de Protección a la Infancia fundada el 1895, una de les primeres societats d'aquest tipus de tot l'Estat, dels asils bressol inspirats en les *crèches* franceses inaugurats a principi del segle XX, de la Junta Provincial de Protección a la Infancia y Represión de la Mendicidad de las Baleares (1911) i de La Gota de Llet (1904), la segona després de la creada a Menorca. De fet, totes aquestes institucions foren pioneres en la protecció de la infància i aparegueren a les Illes Balears abans que en molts altres indrets de l'Estat, la qual cosa permet entendre en part el caràcter avançat de la demografia illenca.

Fruit de la investigació, s'ha comprovat que la lactància fou un hàbit comú i d'una durada prolongada a Palma, especialment entre 1920 i 1960, com a reflex de les campanyes divulgatives mèdiques pel foment de la lactància materna que s'iniciaren a Mallorca a les acaballes del segle XIX i de la tecnificació de l'alimentació artificial.

Canviar l'entorn per protegir la salut

La modificació de l'entorn proposada per la classe mèdica mallorquina passà per la denúncia ambiental a partir de la presentació de la situació sanitària amb la intenció de forjar la consciència col·lectiva tant dels individus de la població com de les esferes públiques, les quals tenien la potestat d'actuar. En tot aquest procés de denúncia cal fer ressaltar la importància concedida a la quantificació demogràfica i epidemiològica com a justificació del discurs mèdic. D'aquí que s'arribàs a la quantificació del valor econòmic de les vides perdudes que dugué a terme el metge Bernat Riera Alemany a l'article «El saneamiento de Palma» publicat a 1902 a la *Revista Balear de Ciencias Médicas*, publicació del Colegio Medicofarmacéutico de Palma. Aquesta denúncia fou presentada a partir del que anomenaven les "necessitats higièniques" de la ciutat. Aquestes es referien al clavegueram, a la canalització de l'aigua potable, a la inspecció de mercats i escorxadors, al sistema de neteja de les vies públiques. Però també es ressenyava l'àmbit privat, amb l'amuntegament als habitatges i la ubicació de les fosses sèptiques.

Divulgació de la recerca – Universitat de les Illes Balears

Gràfic 4: Estimació de Kaplan-Meier sobre la supervivència dels expòsits de la Inclusa de Palma, 1863-1960.

En aquest discurs sobre la reforma sanitària també es comptà amb un element recurrent: l'enderrocament de les murades, el qual no fou efectiu fins el 1902. Aquest aspecte assolí una posició central en la reforma sanitària de la ciutat i era entès com l'embranchida necessària per a una reforma definitiva i completa de les condicions sanitàries de la ciutat.

Un altre dels aspectes treballats per Joana Maria Pujadas Mora és la sobremortalitat urbana, fenomen que la historiografia ha explicat a partir de la contraposició del comportament demogràfic dels nadius versus migrants –cal recordar que les ciutats eren gran pols d'atracció migratòria-, de la presència, o millor dit, de la concentració en les ciutats de centres beneficoassistencials -entre els quals es troba la Inclusa- i de raons ambientals.

Així doncs, la detecció d'una major mortalitat en la ciutat que en les zones rurals s'explicaria en part per la deslocalització dels esdeveniments demogràfics i, sobretot, per la diferència entre el lloc de la defunció i el lloc del naixement. El fet que el lloc d'ocurrència dels esdeveniments demogràfics prevalgués en el registre de defuncions, religiós o civil, als llocs de residència habitual fa que les ciutats tinguin un nombre d'esdeveniments demogràfics que no es correspon a la seva pròpia dinàmica demogràfica. És a dir, no tots els que morien a les ciutats hi havien nascut. En aquest sentit, una part dels protagonistes d'aquesta sobremortalitat urbana serien migrants temporals, majoritàriament d'origen rural i solters, als quals s'haurien de sumar aquells que s'ha convingut a denominar com a migrants benèfics. La presència d'aquests a la ciutat era producte de la concentració dels recursos assistencials i benèfics en les capitals de província, com és el cas de Palma, que per a la infància, es materialitzava en la Inclusa.

La Inclusa i la sobremortalitat urbana

Pujadas ha treballat a fons els arxius de la Inclusa, una institució que funcionava des de l'època medieval i que exercí de pol generador de la sobremortalitat urbana en la mesura que donava cobertura als abandonaments d'infants de la totalitat dels municipis de Mallorca fins a l'edat de set anys. Cal entendre que les admissions a la Inclusa, ubicada a la Misericòrdia, a mitjan segle XIX representaren el 18% del total de naixements a la ciutat de Palma, xifra que es va anar reduint de manera progressiva a mesura que l'Estat anà bastint altres institucions d'assistència social. D'aquesta manera, l'any 1900 les admissions representaren el 6% dels naixements de la ciutat i a partir de la dècada dels anys trenta del segle XX no superaren el 2%.

Divulgació de la recerca – Universitat de les Illes Balears

El nombre d'abandons varià substancialment al llarg dels més de cent anys d'estudi, de manera que es poden descriure diferents períodes. Entre 1840 i els darrers anys de la dècada dels anys 70 del segle XIX el nombre d'abandons oscil·là entre 150 i 200 per any. En aquest moment s'inicià una fase de descens continuat, s'arribà a la barrera dels 50 abandons anuals a principi de la dècada dels anys 20 del segle XX, i es reduí la quantitat a 2 l'any 1960.

El sistema de criança de la Inclusa es basava en una criança exterior al domicili particular de les dides. El període entre l'entrada a la institució i l'emplaçament exterior depenia de la salut de l'expòsit. Quan aquesta era considerada òptima es realitzava la sortida. El

L'autora de la tesi, Joana Maria Pujadas Mora.

seu emplaçament finalitzava per la mort de la dida o per la malaltia de l'expòsit mateix. La remuneració pel servei era per dos anys de lactància i un de deslletament, malgrat que sovint romanien a fora fins a l'edat dels 7 anys. En aquest moment, si no havien estat profillats (una mena d'adopció però amb menys drets legals que els actuals) o reclamats pels pares o per la família directa, eren transferits a la Casa de la Misericòrdia en la seva plurifunció d'hospici.

Els primers dies de vida no constituïen el major perill per a la supervivència dels infants, ja que la mitjana de supervivència en la primera setmana de vida era de 6,8 dies. Encara que no tots els casos observats en l'estudi havien entrat a la institució en la primera setmana de vida. Això explicaria que únicament el 0,5% dels ingressos morien en els primers set dies després del naixement. Tot i així, la mortalitat s'incrementava a mesura que passaven les primeres setmanes de vida, moment en què gairebé la totalitat dels infants observats ja tenien la condició d'expòsit. D'aquesta manera el 20% no arribava a complir el segon mes de vida. Aquestes primeres setmanes coincidien amb el temps d'espera per ser traslladats des de la inclusa a la residència de les dides, atès que la criança era exterior. Complint el primer any pràcticament el 35% dels casos encara eren vius, i als 4 anys, el 54.3%. Seguint aquesta tendència, als 6 anys gairebé la meitat dels expòsits eren vius (49,5%).

La supervivència dels expòsits estava condicionada per diferents factors com ara el sexe, l'edat a l'entrada a la institució, l'estació de l'any o el període d'entrada. La variable del sexe no és estadísticament significativa, encara que és interessant observar com les expòsites tenien un 4% menys de risc de morir que els expòsits. L'estació de l'any en què es produïa l'abandó únicament té significació en el període estival. Els expòsits ingressats en aquesta estació tenien un risc de mort d'un 10% major que els que ingressaven a l'hivern. Aquesta variable s'explicaria per un patró de mortalitat propi del sud europeu i més en concret de la Mediterrània. De la mateixa manera, no fou el mateix entrar a la institució entre 1861 i 1917 que en el període de la pandèmia de grip o en els tres anys que durà la Guerra Civil. El risc de morir en aquesta darrera fase en comparació al període que va de 1836 a 1860 es multiplicava per 1,08. En canvi, el tombant del segle XIX al XX garantí una certa protecció, ja que el risc de morir disminuïa en un 27,60% en relació amb els primers anys que cobreix l'estudi.

Finalment, l'edat d'entrada a la Inclusa va tenir una certa importància en la supervivència dels infants abandonats. Així, s'ha mostrat que com més gran era l'edat més grans eren les probabilitats de supervivència. Les raons s'han de cercar en el fet que l'infant pogué passar els

Divulgació de la recerca – Universitat de les Illes Balears

primers dies de vida amb la seva mare i en conseqüència rebre els beneficis de la lactància materna a través del calostre, una substància secretada per la glàndula mamària abans i després del part que es caracteritza per una gran riquesa proteica, una escassa proporció de lactosa, una gran quantitat de sals minerals i és també ric en anticossos, els quals atorguen al nounat una immunitat passiva. Alhora, els possibles efectes d'un desplaçament, conseqüència de la criança externa, podrien desaparèixer pel fet que aquest no es realitzaria just després del naixement.

Referència de la tesi

Títol: L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la ciutat de Palma (Mallorca, 1838-1960)

Autor: Joana Maria Pujadas Mora

Àrea de coneixement: Demografia

Departament: Ciències Històriques i Teoria de les Arts

Directors: Isabel Moll Blanes i Diego Ramiro Fariñas (codirector)

Qualificació: excel·lent cum laude.

Membres del tribunal

President

Dr. Anna Cabré Pla

Centre d'Estudis Demogràfics

Universitat Autònoma de Barcelona

Vocals

Dr. Manuel González Portilla

Departament d'Història Contemporània

Universitat del País Basc

Dr. Francesc Bujosa Homar

Departament de Ciències Matemàtiques i Informàtica

Universitat de les Illes Balears

Dr. Laurinda Abreu

Departament d'Història

Universitat d'Évora (Portugal)

Secretari

Josep Bernabeu Mestre

Departament d'Infermeria Comunitària, Medicina Preventiva i Salut Pública i Història de la Ciència

Universitat d'Alacant

Publicacions derivades de la tesi

PUJADAS MORA, J. M.: "Surviving as a foundling in the island of Mallorca, Palma Foundling Hospital, 1840 – 1960", a *Special Journal Issue of Historical Demography Articles*, pendent de publicació.

PUJADAS MORA, J. M.: "Burial books, a forgotten source in urban demography: Palma (Mallorca), 1836 – 1901", pendent de publicació.